

УДК 726.046.3:271-523.41](477.411)]:902
DOI <https://doi.org/10.32782/uad.2025.1.13>

Коренюк Юрій Олександрович,

кандидат мистецтвознавства,

доцент кафедри графіки

Навчально-наукового видавничо-поліграфічного інституту

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0002-7766-6842

yu.korenyuk@gmail.com

ЕТАПИ ХУДОЖНЬОГО ОПОРЯДЖЕННЯ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ В СВІТЛІ РЕЗУЛЬТАТІВ ОСТАННІХ КОНСЕРВАЦІЙ ЇЇ МОЗАЇК ТА ФРЕСОК І АРХЕОЛОГІЧНИХ ВІДКРИТТІВ У СОБОРІ 2021 Р.

В статті розглядаються результати досліджень мозаїк і фресок Софійського собору в Києві в період консервації підкупольного простору в 2013–2014 рр. Тогочасні дослідження показали, що мозаїки в підкупольному просторі не належать першому періоду декорації інтер'єру Софії Київської. Спочатку простір між карнизом під барабаном головного купола і карнизами, відповідними рівню підлоги хорів, були розписані фресками, які пізніше замінили мозаїками. На заключному етапі мозаїчних робіт у підкупольному просторі виник дефіцит смальти, внаслідок чого використовували рештки смальти з обмеженою кількістю кольорів. Тому тло орнаментальних фризів на стовпах західної арки набране оливковою смальтою, а не жовтою, як на стовпах східної арки. Відсутністю смальти необхідних кольорів можна пояснити й те, що фрескові медальйони із Севастійськими мучениками в західній арці не були замінені мозаїчними зображеннями. Археологічними дослідженнями Софії Київської в 2021 р. були виявлені біля східного торця північної зовнішньої галереї рештки великої вітарної апсиди, призначені для архієрейського богослужіння. Це може свідчити про тимчасове припинення служби в головному вітарі Софії, що може пов'язуватися з якимись ремонтними роботами в ньому. Консервація 2013–2014 рр. не охопили простору віми головного вітаря, але візуальні спостереження над фрагментами мозаїк, які збереглися на північній стіні віми, дають підставу допускати, що віма, як і підкупольний простір, початково була розписана фресками, які потім замінили мозаїками. Один з мозаїчних фрагментів, які збереглися на північній стіні віми, демонструє дефіцит золотої смальти, яку замінили оливкою смальтою, подібною по кольору смальті тла орнаментів на західних стовпах підкупольного простору. Тому тимчасове припинення служби в головному вітарі Софії може пов'язуватися з виконанням у ньому останнього етапу мозаїчної декорації. Але для підтвердження такого припущення необхідні детальні дослідження вітарної віми.

Ключові слова: Софійський собор у Києві, мозаїки, фрески, підкупольний простір, вітарна апсида, вітарна віма.

Korenyuk Yuriy. STAGES OF THE ARTISTIC DECORATION OF SAINT SOPHIA OF KYIV IN THE LIGHT OF THE RESULTS OF THE RECENT CONSERVATION OF ITS MOSAICS AND FRESCOES AND ARCHAEOLOGICAL DISCOVERIES IN THE CATHEDRAL 2021

The article deals with the results of the studies of the mosaics and frescoes of Saint Sophia Cathedral in Kyiv during the conservation of the under-dome space in 2013–2014. The studies of that time have shown that the mosaics of the under-dome space does not belong to the first phase of interior decoration of Saint Sophia. At the first phase of decoration of temple's interior the space between the cornice under the dome drum and the cornices of the choir floor levels on under-dome pillars was painted with frescoes, which were later replaced with mosaics. At the last stage of the mosaic works in under-dome there was a shortage of smalt, therefore the remains of smalt with a limited palette were used. That is why the background of the ornamental friezes on the pillars of the western arch is made of olive smalt, but not yellow, as on the pillars of the eastern arch. Due to the lack of smalt of the required colours, the fresco medallions with the Sebaste martyrs on the western arch were not replaced with mosaic. The archaeological excavations in 2021 revealed in the northern outer gallery of Saint Sophia Cathedral an altar with great apse designed for bishop's services. This fact indicates that the altar of Saint Sophia certain period ceased to serve. This could be due to renovation work being carried out on in the main altar. Conservation works in 2013–2014 did not cover the main altar bema. But visual observations of the remains fragments of the mosaic in the north

wall of the altar bema give reason to assume that this mosaic could have replaced the initial fresco paintings, as it was in under-dome space. On the fragment below, the gold smalt has been replaced by olive, similar in color to the background of the ornaments on the western pair pillars of the western arch. Thus this fragment could have been performed later. Therefore, the cessation of the functioning of the main altar can be explained by the implementation of additional mosaic decoration in it. But confirmation of this assumption will require a detailed study of the walls of the altar vima.

Key words: Saint Sophia Cathedral in Kyiv, mosaics, frescoes, under-dome space, altar apse, altar vima.

У період 2013–2014 рр. в Софії Київській проводилася профілактична консервація мозаїк і фресок центрального підкупольного простору, в результаті якої були виявлені невідомі раніше дані про те, що мозаїчна декорація підкупольного кільця не є первинною. Підкупольне кільце з підкупольними стовпами спочатку було розписане фресками, які пізніше були замінені мозаїчною декорацією. Вівтарні мозаїки Софії з цієї точки зору не досліджувалися, але в 2021 р. археологи розкопали в північній зовнішній галереї собору залишки вівтаря, призначеного для архієрейського богослужіння. Це дає підставу думати, що головний вівтар Софії певний час не функціонував і служба була перенесена у бокову церкву. Перерва служби могла бути зумовлено проведенням у головному вівтарі ремонтних робіт. Допускаємо, що роботи могли бути пов'язані із заміною вівтарних фресок мозаїками.

Наукові дослідження мозаїк і фресок Софійського собору в Києві розпочалися в ХІХ ст. З тих часів традиційно вважалося, що першим етапом робіт по художньому опрядженню храму було виконання мозаїк, які прикрашають головний купол та підкупольний простір до карнизів, відповідних рівню підлоги хорів (рис. 1), а також головний вівтар, в апсиді якого мозаїка опускається до панелі, розташованої над лавою сінтрону (рис. 2). Вважалося, що мозаїчні роботи були завершені в першій половині ХІ ст., після чого розпочалося виконання фрескових розписів, яке могло тривати десятиліття й більше (первинна площа фресок у навах, на хорах та в усіх галереях становила 6000 м кв.) [4, с. 95, 112, рис. 81, 82; 6, с. 18; 7, с. 74, 100, 101, рис. 57]. Така послідовність здавалася раціонально обґрунтованою, оскільки розташовані в куполі та у вівтарі мозаїчні зображення догматичного циклу дозволяли проводити

Рис. 1. Мозаїки купола, підкупольного простору та вівтаря

Рис. 2. Вівтарна арка з мозаїками постатей композиції «Благовіщення» на стовпах і Христа Священника в замку арки та вівтарна апсида з мозаїками Богородиці Оранти, «Євхаристією» і святительським чином

в соборі архієрейську службу, при тому, що бокові частини його інтер'єру могли в цей час могли вестися роботи по розпису храму фресками [3, с. 49, 50; 11, р. 149].

З такої точки зору дещо незрозумілим було лише те, що для медальйонів із зображеннями Сорока Севастійських мучеників, які розташовуються в чотирьох попружних арках головного купола була застосована і мозаїчна техніка, і фреска (рис. 3).

Від зображень Севастійських мучеників до сьогодні збереглися в південній арці на обох її схилах усі десять мозаїчних медальйонів, у північній арці на її східному схилі збереглося п'ять мозаїчних медальйонів (рис. 4),

Рис. 3. Мозаїки купола з Христом Пантократором та попружні арки з медальйонами із Севастійськими мучениками

Рис. 4. Північна попружна арка, східний схил. Севастійський мученик Севіріан

у східній арці (вівтарній) на обох її схилах мозаїка осипалася і медальйони з мучениками написані в ній олійною фарбою в XIX ст., а в західній арці збереглися фрагменти двох медальйонів з мучениками, написані фрескою (рис. 5).

На лицевих гранях лопаток, розташованих під схилами західної попружної арки із залишками фрескових медальйонів з мучениками, збереглися фрескові постаті невідомих святих з фресковими цокольними панелями між ними і карнизами підлоги хорів (рис. 6). На відміну від лопаток західної пари підкупольних стовпів на лопатках східної пари підкупольних стовпів, мозаїка опускається до карнизів, відповідних рівню підлоги хорів. На лопатках вівтарної арки над цими карнизами розташовувалися мозаїчні постаті первосвящеників, від яких на північній лопатці збереглася постать Аарона, симетрична їй постать на південній лопатці осипалася, а на західних лопатках вівтарної арки збереглися мозаїчні постаті композиції «Благовіщення», архангел Гавриїл на північному стовпі, Діва Марія на південному стовпі (рис. 1, 2).

Бокові грані лопаток стовпів вівтарної арки між розташованими на їх лицевих гранях постатями «Благовіщення» і первосвящеників прикрашені мозаїчними орнаментальними фризами, які опускаються з півкіл попружних арок до карнизів (рис. 7). Аналогічні

Рис. 5. Західна попружна арка, південний схил. Фрагмент фрески із залишками двох медальйонів із Севастійськими мучениками

Рис. 6. Південно-західний підкупольний стовп. Фрескова постать невідомого мученика та панель під ним, поряд на боковій грані лопатки мозаїчний орнамент

Рис. 7. Північно-східний підкупольний стовп (північний стовп вівтарної арки), західна лопатка. Архангел Гавриїл композиції «Благовіщення», поряд на боковій грані лопатки орнамент

орнаментальні фризи з цих арок опускаються до карнизів і на бокових гранях лопаток західної пари підкупольних стовпів, але на цих стовпах мозаїчні орнаменти межують з фресками, розташованими на лицевих гранях лопаток. Таким чином мозаїчна декорація підкупольного простору, на усіх чотирьох підкупольних стовпах опускалася до карнизів, що відзначають рівень підлоги хорів, але на західній парі стовпів мозаїка не розповсюджувалася за межі ребер, що відмежовують внутрішню сторону західної арки від її схилів і від лопаток під схилами, які розписані фресками (рис. 6).

Пояснюючи таку досить несподівану межу між мозаїками і фресками на західній попружній арці В. Лазарєв свого часу припускав, що візантійські мозаїсти, які працювали в Софії, з якихось причин раптово повернулися додому, не завершивши мозаїчного ансамблю, тому медальйони із Севастійськими мучениками, розташовані на схилах західної попружної арки, закінчували вже фрескісти [3, с. 101]. Принципово відмінне

пояснення виникло при консервації софійських мозаїк в 1989–1990 рр., коли реставратори звернули увагу на те, що мозаїчні орнаменти, які прикрашають бокові грані лопаток західної пари підкупольних стовпів, істотно відрізняються матеріалами набору від симетричних їм орнаментів на бокових гранях лопаток вівтарної арки. Декоративний мотив на лопатках стовпів східної вівтарної арки і на лопатках стовпів західної арки однаковий, оскільки це нижні частини одних і тих же орнаментальних композицій, які прикрашали бокові сторони півклі усіх чотирьох попружних арок і з них опускаються на бокові грані лопаток підкупольних стовпів. На усіх стовпах це стрічково-рослинний орнамент, мотивом якого є центральне хвилясто вигнуте стебло з боковими галузками, але на лопатках вівтарної арки орнаментальне поле цього орнаменту набране жовтою смальтою, на тлі якої стебла та галузки орнаменту промальовані темно-синьою або темно-зеленою смальтою, а на стовпах західної арки для орнаментального поля використана оливкова смальта

з доповненням сірого та білого вапняку, а стебла та галузки набрані чорною, синьою, іноді блакитною смальтою. При цьому кубики смальти і вапняку поколоті недбало, мають різні розміри і форму, особливо на північно-західному стовпі. Це вказує на очевидний дефіцит набірної матеріалу при виконанні орнаментів на стовпах західної арки, зокрема на повну відсутність жовтої смальти, яку заміняли оливковою смальтою з доповненням світлих каменів, а для набору стебел орнаменту виконували смальту випадкових кольорів. Тож це був останній етап мозаїчних робіт з використанням усіх наявних решток смальти, яких також не вистачало. Тому виконання Севастійських мучеників на західній попружній арці не мозаїкою, а фрескою може пояснюватися відсутністю на останньому етапі роботи смальти необхідних кольорів [3, с. 51; 11, р. 156].

Таке пояснення узгоджується з результатами вивчення мозаїк Софії Київської, яке в 1950-х рр. проводила В. Левицька. Дослідниця вважала, що підкупольне кільце (проміжок між карнизом, розташованим під барабаном центрального купола, і карнизами, які відзначають рівень підлоги хорів на чотирьох підкупольних стовпах) є останнім етапом виконання мозаїчного ансамблю. Такий висновок вона робила на підставі спостережень над смальтою золотого тла мозаїк підкупольного кільця, яка на значній площі помітно гіршої якості, ніж смальта золотого тла в куполі та у вівтарній апсиді [5, с. 32, прим. 1]. Кантарель (плівка скла, яка захищає золоту фольгу) смальти підкупольного кільця на багатьох ділянках тла, особливо в західній його частині, лушиться, відповідно осипається золота фольга, окрім того на різних ділянках золота смальта по-різному поколота, часто недбало. Це з очевидністю свідчить про те, що при виконанні мозаїк підкупольного кільця використовувалися останні запаси золотої смальти, але й цих решток не вистачало [3, с. 51], зокрема у Севастійських мучеників в арках золота смальта на позументах часто замінялася жовтою (рис. 4). Але жовта смальта на певному етапі робіт також закінчилася, як про це свідчать орнаментальні

фризи на західній парі підкупольних стовпів, тло яких замість жовтої смальти набране оливковою з доповненням суміші випадкових каменів. Де проходила на орнаментальних фризах межа між тими ділянками, тло яких набране жовтою смальтою, і тими ділянками, тло яких набране оливковою смальтою, не знаємо, оскільки в XVII ст. верхні частини фризів, які прикрашали півкола усіх чотирьох попружних арок, були зрубані і на їхньому місці розташували ктиторський напис Петра Могили, який реставратори 1950-х рр. також видалили. До сьогодні збереглися лише нижні частини орнаментальних фризів на лопатках стовпів, які свідчать, що в східній частині підкупольного кільця, де роботи, очевидно, розпочиналися, смальти різних кольорів ще вистачало, а на західних стовпах існував вже гострий дефіцит набірної матеріалу.

В 2013–2014 рр. проводився наступний цикл профілактичної консервації мозаїк і фресок підкупольного простору Софії, в процесі якого були виявлені невідомі раніше факти щодо послідовності їх виконання. В 2013 р. на північно-західному підкупольному стовпі було видалене старе реставраційне тонування, розташоване в проміжку між карнизом підлоги хорів і нижніми торцями мозаїчного набору орнаментальних фризів, які на обох лопатках не доходять до карнизних плит на відстань 0,90–1,20 м. Під цим тонуванням на обох лопатках виявили залишки фрескових цокольних панелей, які збереглися на висоту 0,50–0,60 м від карнизів, а над панелями розташовувалися ділянки мозаїчного тиньку позбавлені набору приблизно такої самої висоти. На боковій грані східної лопатки північно-західного стовпа мозаїчний тиньк приймає в стик до фрескового тиньку цокольної панелі, зрубаною на висоті 0,50–0,60 м від карнизу, а на південній лопатці мозаїчний тиньк на такій же висоті перекриває зверху фрескову цокольну панель (рис. 8). Стало очевидно, що цей стовп початково було розписано фресками, які пізніше на бокових гранях лопаток були зрубані і замінені мозаїчними орнаментами [3, с. 64–68; 11, р. 151].

Петрографічними дослідженнями мозаїчного і фрескового тиньку було виявлено

Рис. 8. Північно-західний підкупольний стовп, південна лопатка. Фрагмент фрескової панелі, яку перекриває мозаїчний орнаментальний фриз

Рис. 9. Медальйон із зображенням Христа Сященика. Під карнизом зонд із залишками фрески. На золотому тлі видно ділянки, набрані смальтою різної якості

різницю в складі мінеральних наповнювачів розчинів тиньку фресок та мозаїк. Результати досліджень обох видів тиньку детально описані в попередніх наших публікаціях [3, с. 92–95], тому тут на них спинятися не будемо, відзначимо, лиш те, що склад фрескового тиньку збігається з результатами досліджень фрескового тиньку які проводилися в інших частинах собору [8; 9, с. 191]. Тоді ж було виконано кілька десятків зондажів на межах втрат мозаїчної декорації підкупольного кільця, які дозволили виявити, орієнтуючись на різницю в складі наповнювачів тинькових розчинів, ще кілька ділянок, де мозаїка перекриває не до кінця зрубані фрески. Такі місця були знайдені у верхній частині того самого північно-західного підкупольного стовпа, дещо нижче парусного склепіння біля отвору голосника, окрім цього залишки фресок під мозаїкою були знайдені в нижній частині південно-західного підкупольного стовпа над карнизом, а також у верхній частині підкупольного кільця під карнизом, який відділяє його від барабана купола, поряд з медальйоном із зображенням Христа Сященика (рис. 9) і в деяких інших місцях [3, с. 98–100, рис. 37–42].

Ці факти дали достатньо підстав вважати, що уся площа підкупольного кільця від

карнизу, що відділяє його від барабана купола, до карнизів, які на усіх підкупольних стовпах відзначають рівень підлоги хорів, початково була розписана фресками, які пізніше на основній площі кільця зрубали і замінили мозаїками. Тож висновок В. Левицької про те, що мозаїки підкупольного кільця є останнім етапом виконання мозаїчного ансамблю Софії, на сучасному етапі досліджень слід доповнити новим висновком про те, що це був не лише останній етап виконання мозаїк, а й етап заміни мозаїками фресок, якими підкупольне кільце було розписане до появи в ньому мозаїчної декорації. Тому фрагменти фрескових медальйонів із Севастійськими мучениками в західній попружній арці нині слід вважати залишком первинних фресок підкупольного простору, які у цій арці не замінили мозаїками за відсутністю на останньому етапі робіт достатньої кількості смальти [3, с. 101, 103; 11, р. 153; 12].

Консерваційні роботи 2013–2014 рр. не охопили мозаїк вітаря, але з риштовань, встановлених у підкупольному просторі, була можливість провести візуальні спостереження над рештками мозаїк, які знаходяться у вімі (простір між апсидою і лопатками вітарної арки). На відміну від мозаїк апсиди, які збереглися майже повністю, у вімі заціліло

лише два невеликі мозаїчні фрагменти у верхній частині її північній стіні. Один з цих фрагментів набрано досить грубо поколотою смальтою переважно великого модулю, чим він нагадує мозаїчні орнаменти, розташовані на бокових гранях лопаток західної пари підкупольних стовпів. Про цей фрагмент ми писали й раніше, але не робили конкретних припущень щодо часу виконання цієї вітварної мозаїки, оскільки для обґрунтованих висновків з цього приводу необхідні детальні зондажні дослідження стін віми [3, с. 103]. Такі дослідження не проведені й до сьогодні, однак останні відкриття археологів у Софії Київській дають підстави для деяких міркувань стосовно етапів художнього опорядження головного софійського вітаря.

У 2021 р. археологи Т. Бобровський і В. Козюба розкопали перед східним торцем зовнішньої північної галереї Софії невідомі раніше підмурки великої вітварної апсиди, ширина якої (6,5 м) майже збігається з шириною галереї (рис. 10). Над підмурками збереглося до чотирьох рядів плінфи апсидної стіни, формат цієї плінфи типовий для плінф першої половини XI ст., покладена вона в тій самій техніці «утопленого ряду», в якій змуровані стіни тих частин Софії, які датуються XI ст. [1, с. 91–97; 2, с. 318, 324]. Це свідчить про одночасне будівництво апсиди і північної галереї, східні компартименти якої початково призначалися для церкви, а не для усипальні, як вважалося раніше [10]. Уздовж внутрішнього периметру стіни апсиди зберігся підмурок сінтрону з трьома рядами плінфи над ним. Ширина підмурка сінтрону 0,94 – 0,97 м,

Рис. 10. Підмурки апсиди та сінтрону, перед східним торцем зовнішньої північної галереї Софії Київської

[1, с. 98], що майже збігається з шириною дворівневого сінтрону (з двома лавами) в центральній апсиді Софії. Розміри цегли сінтрону не відрізняються від цегли стіни апсиди, але побудували його дещо пізніше апсиди, оскільки мурування сінтрону перекиває апсидну стіну, вкриту фресковим тиньком із залишками сіро-синього пофарбування [2, с. 324]. Розчин, на якому покладено плінфу сінтрону, подібний до мурувальних розчинів північної сховової вежі Софії, яку сучасні дослідники відносять до другого або до третього етапу будівництва собору [2, с. 325] (не пізніше третьої чверті XI ст.).

Побудова у вітварі галереї сінтрону вказує на те, що в ньому планували проводити архієрейське богослужіння, але для такого богослужіння від самого початку існування Софійського собору призначався його головний вітвар. Тому побудова сінтрону в боковому вітварі може пояснюватися тим, що головний вітвар собору на певний час припинив функціонування, скоріш усього, у зв'язку з проведенням у ньому якихось ремонтних робіт. Висловимо гіпотетичне припущення, що ці роботи могли бути пов'язані з виконанням другого етапу декорування головного вітаря. Підтвердити чи спростувати цю гіпотезу можна буде лише після проведення зондажів нейтрального тону, яким стіни віми головного вітаря були пофарбовані в 1950-ті рр. Однак детальний розгляд фрагментів мозаїк і залишків фресок, які збереглися на північній стіні вітварної віми, може бути доцільним і зараз, оскільки він дасть орієнтири для пошуків при подальших дослідженнях пам'ятки.

У вімі головного вітаря мозаїка збереглася, як зазначалося, у верхній частині північної стіни двома невеликими фрагментами. А в нижній частині цієї стіни існують два досить великі фрагменти фресок, один із залишком постаті невідомого святого, другий з ділянкою орнаментального розпису. Фрагменти мозаїк і фресок віми не сполучаються один з одним, кожен з них оточено з усіх боків реставраційним нейтральним пофарбуванням. Але інформацію про межу, на якій закінчувалася мозаїчна декорація віми і розпочинався фресковий розпис дає один

з мозаїчних фрагментів, який примикає до уступу апсиди. Це вузька вертикальна смуга мозаїки висотою 1,90 м (рис. 11), нижній торець якої збігається з рівнем карнизів, що на підкупольних стовпах відзначають висоту підлоги хорів, нижче якої мозаїка не опускається. Тому є достатньо підстав вважати, що і на стінах віми межа між мозаїчною декорацією та фресковим розписом, як і на підкупольних стовпах проходила на висоті, що відповідає рівню підлоги хорів. Але на відміну від підкупольних стовпів, на стінах віми ця межа карнизами не відзначена. В нижній частині фрагмента, розташованого біля уступу апсиди, збереглися залишки позему, рівень якого відповідає позему під постаттю первосвященника Аарона на північній лопатці вівтарної арки. Тож цей фрагмент був залишком мозаїчного регістру, очевидно, одноосібних постатей, рівень якого відповідав постаті первосвященника Аарона. В цьому регістрі

мало бути зображено дві постаті, розташовані по обидва боки від ніші, в центрі стіни віми, яка з'єднує її з простором жертвеника. Висота постатей цього регістру була приблизно такою, як і висота постаті Аарона, про що свідчить другий фрагмент мозаїк віми, який зберігся біля лопатки вівтарної арки. На ньому існує залишок горизонтального фризу зі ступінчастим орнаментом, який зверху облямовував втрачений регістр мозаїчних постатей віми, від якого лишилася смуга тла порч з уступом апсиди. Рівень орнаменту на цьому фрагменті збігався з верхівкою німба постаті Аарона. Над орнаментальним фризом зберігся фрагмент позему з кушиком (рис. 12), що є залишком пейзажного тла нижньої частини сюжетної композиції, яка мала займати склепіння віми, в якому залишків мозаїки не збереглося, принаймні тепер їх не видно, оскільки уся площа склепіння зафарбована нейтральним тоном (рис. 1).

Рис. 11. Віма головного вівтаря, північна стіна. Фрагмент мозаїки поряд з уступом апсиди із залишком тла регістру постатей

Рис. 12. Віма головного вівтаря, північна стіна. Фрагмент мозаїки поряд з лопаткою вівтарної арки із залишком площини позему сюжетної композиції та орнаментом

За незначними фрагментами майже повністю втраченої декорації віми її схема реконструюється наступним чином. Склепіння віми займала велика сюжетна композиція, сучасні дослідники вважають що це була сцена «Вознесіння» з Христом у центрі склепіння і двома групами апостолів на його схилах. Під ногами апостолів був позем, залишок якого разом з кущиком зберігся на фрагменті, розташованому біля північної лопатки вівтарної арки. Орнаментальний фриз, що зацілів на цьому фрагменті, відмежовував композицію від розташованого нижче регістру мозаїчних постатей, від якого збереглася смуга тла поряд з уступом апсиди. Цей регістр постатей був нижньою частиною мозаїчної декорації віми, нижче якого її стіни були розписані фресками, про що свідчать збережені фрагменти фресок унизу стіни.

Тепер зосередимо увагу на деяких важливих деталях. Позем з кущиком, що є залишком композиції склепіння, а також орнаментальний фриз під поземом набрані смальтою багатьох яскравих відтінків, яка поколота невеликими кубиками майже однакового розміру, покладеними щільно (рис. 12), так само, як в розташованій поряд на лопатці арки постаті Аарона, а також в мозаїках апсиди. На відміну від них залишок тла регістра постатей, розташованих нижче орнаменту, набрано смальтою поколотою крупніше, і покладеною не так щільно і старанно. Ці особливості даного фрагмента добре помітні при його порівнянні з розташованим поряд орнаментом, який прикрашає уступ апсиди (рис. 11). Але саме головне те, що для тла на цьому фрагменті застосована не золота, а оливкова смальта, схожа по кольору на ту смальту, якою набране тло орнаментів, розташованих на західних підкупольних стовпах. Не будемо робити припущень стосовно того, чи належить нижній регістр мозаїчної декорації віми тому самому періоду декорації, що і орнаменти на західних підкупольних стовпах, але цілком очевидно, що нижній регістр мозаїк віми є пізнішим етапом виконання мозаїк, ніж композиція у склепінні. Допускаємо, що цей нижній регістр мозаїк віми, так само, як і мозаїки підкупольного кільця, замінили більш ранні фрескові розписи. Тому для виконання останнього

етапу мозаїчної декорації віми, якою заміняли її первинні фрески, необхідно було встановити у вівтарі риштування, внаслідок чого вівтар тимчасово припинив функціонування і служити почали у вівтарі бокової церкви, де для архієрейського богослужіння спорудили сінтрон, відкритий археологами у 2021 р.

Відзначимо ще один, не менш важливий факт. Східна площина вівтарної арки, яка звернена у простір віми, а також східні грані лопаток цієї арки суцільно розписані фресковим орнаментом від замкової частини арки і до низу лопаток. Тобто фресковий орнаментальний фриз цієї арки врізався в прикрашену мозаїками верхню зону віми, де він розмежовував мозаїчні медальйони із зображеннями Севастійських мучеників на схилах вівтарної арки, та мозаїчну композицію в склепінні віми (ці мозаїки нині повністю втрачені), а також відділяв збережену постать Аарона на лицевій площині лопатки вівтарної арки від постатей на стіні віми, від яких нині зберігся фрагмент тла. На відміну від мозаїк, які майже повністю втрачені, фресковий орнамент зберігся відносно задовільно майже по всій своїй довжині від замкової частини арки до низу (рис. 13).

Рис. 13. Північна лопатка вівтарної арки. На лицевій грані лопатки мозаїчна постать первосвященика Аарона, на боковій грані фресковий орнамент, який розмежовував мозаїки вівтарної арки і мозаїки стіни віми

Можемо допустити, що таке вклинювання фрески в зону мозаїчної декорації зумовлене тим, що східних площин вівтарної арки, які звернені у віму, не видно з підкупольного простору, тому їх розписали фресками, щоб не витратити на них дорогу смальту, але можливе й інше припущення. Фресковий орнамент на східних площинах вівтарної арки може бути залишком тих фресок, якими усі стіни і склепіння віми були початково розписані так само, як було розписане підкупольне кільце, а потім ці фрески віми, як і фрески підкупольного кільця почали поетапно замінювати мозаїками. На початку цих робіт смальти різних кольорів було достатньо, як про це свідчить фрагмент з кушиком та орнаментом, а на завершальних етапах використовували рештки запасів набірних матеріалів з обмеженою кількістю кольорів і відсутністю золотої смальти, як це бачимо на фрагменті тла нижнього регістру мозаїчних постатей, який зберігся біля уступу апсиди.

Припущення стосовно початкового суцільного розпису фресками простору віми потребує підтвердження зондажними дослідженнями. У 1980-х рр. реставратор П. Редько в процесі консервації мозаїк проводив на схилах вівтарної арки зондування олійного живопису із зображеннями Севастійських мучеників і виявив під олійними нашаруваннями залишки мозаїчного тиньку з відбитками втраченої смальти. Такі зондування арки слід продовжити і з'ясувати, яким чином мозаїчний тиньк схилів вівтарної арки стикується з тиньком фрескового орнаменту на східній площині цієї арки. Необхідно також з'ясувати, якою є межа між тиньком мозаїчної постаті Аарона на північній лопатці арки, яка уздовж її східного ребра облямована лише двома рядами кубиків білого вапняку, без традиційних рядів червоної смальти. Поряд з рядами вапняку розташовується смуга червоного фрескового облямування орнаменту, яка переходить зі східної грані лопатки на її лицеву грань. З протилежного боку, де лопатка сполучається зі стіною віми, фресковий орнамент майже в стик примикає до її стіни зафарбованої нейтральним тоном. А збережений фрагмент мозаїки уздовж ребра лопатки має

набране двома рядами червоної смальти облямування, але до лопатки ці ряди смальти не примикають, між ними і лопаткою розташовується позбавлена набору смуга тиньку шириною до 10 см (рис. 33). Нині ми не знаємо, чи це смуга мозаїчного тиньку, чи смуга фрескового, бо реставратори 1950-х рр. замазали її клейовою фарбою. В 2013–2014-х рр. пофарбування цієї смуги не могло бути видалене за відсутністю рихтовань біля стіни віми, а без відповіді на питання, як стикується мозаїка з фрескою у цьому місці, а також в інших важливих місцях, ми не можемо визначити послідовності виконання мозаїк і фресок віми. Для з'ясування усіх цих питань необхідні детальні зондажні дослідження стін віми, які поки що не проведені. Тому на цьому свідомо ставимо крапку і підводимо підсумки.

1. Мозаїчна декорація підкупольного кільця Софії Київської не є первинною, спочатку підкупольне кільце від карниза, який відмежовує його від барабана купола, до карнизів, що на підкупольних стовпах відзначають рівень підлоги хорів, було розписане фресками. Пізніше фрески підкупольного кільця на основні площі були збиті і замінені мозаїками. Це з'ясувалося в процесі зондування підкупольного кільця в 2013–2014 рр. [3, с. 101; 11 р. 156; 12].

2. При заміні фресок підкупольного кільця мозаїками на початковому етапі робіт в його східній частині поліхромної смальти вистачало, але золота смальта була гіршої якості, ніж у куполі та у вівтарній апсиді, а на стовпах західної попружної арки поліхромної смальти вже не вистачало. Тому фрагменти фрескових медальйонів із Севастійськими мучениками в західній попружній арці є залишками первинних фресок, які не були замінені мозаїками за відсутністю достатньої кількості смальти необхідних кольорів.

3. В 2021 р. біля східного торця північної зовнішньої галереї Софії Київської була розкопана велика вівтарна апсида з сінтроном [1; 2]. Побудова сінтрона у вівтарі церкви бокової галереї може свідчити про те, що архієрейське богослужіння з головного софійського вівтаря було перенесене у бокову церкву, відтак головний вівтар певний час

не функціонував. Тимчасове припинення служби в головному вівтарі Софії найбільш вірогідно пов'язувати з новим етапом його декорації. Візуальні ознаки фрагментів мозаїк у вімі головного вівтаря дозволяють визначити щонайменше два етапи виконання в ній мозаїчної декорації: мозаїки склепіння віми набрані достатньою кількістю відтінків поліхромної смальти, а в нижньому регістрі використовувалися рештки смальти з обмеженою

кількістю кольорів з відсутністю золотої смальти.

4. Варіант суцільного початкового розпису склепіння і стін віми фресками, подібно первинним фресковим розписам підкупольного кільця, також можливий, але для підтвердження чи спростування такого варіанту потрібні зондажні дослідження склепіння і стін віми, які поки що не проводилися.

Література:

1. Бобровський Т. А., Козюба В. К. Відкриття залишків раніше невідомої апсиди першої половини XI століття Софійського собору в Києві. Фортеця. Збірник заповідника Тустань. Кн. V. Львів : Простір-М, 2022. С. 89–103.
2. Гуцуляк Р. Б., Шевченко Н. О. Результати дослідження будівельних та оздоблювальних матеріалів залишків мурувань вівтаря, відкритих у шурфі біля північної зовнішньої галереї Софійського собору. Софійський часопис. Вип. 7. Київ : Національний заповідник «Софія Київська», 2023. С. 312–326.
3. Кореньюк Ю. О., Гуцуляк Р. Б., Шевченко Н. О. Нові дані до періодизації художнього опорядження Софії Київської. Ruthenica. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи. Інститут історії України НАН України: Київ, 2017. Т. XI. С. 48–104.
4. Кресальний М. Й. Софійський заповідник у Києві. Державне видавництво літератури з будівництва архітектури УРСР: Київ, 1960. 428 с.
5. Левицкая В. И. О палитре мозаик Софии Киевской. София Киевская. Будівельник: Киев, 1973. С. 31–35.
6. Логвин Г. Софія Київська. Мистецтво : Київ, 1971. 328 с.
7. Логвин Г. Собор Святої Софії в Києві. Мистецтво : Київ, 2001. 352 с.
8. Стріленко Ю. М. Аналіз зразків фрескових та будівельних розчинів Софії Київської. Стародавній Київ. Наукова думка : Київ, 1975. С. 195–201.
9. Тоцька І. Ф. Про час виникнення галерей Софії Київської. Стародавній Київ. Наукова думка: Київ, 1975. С. 182–194.
10. Тоцька І. Ф., Єрко О. Ф. До історії північної галереї Софії Київської. Археологічні дослідження стародавнього Києва. Наукова думка : Київ, 1976. С. 119–136.
11. Korenyuk Yu., Gutsulyak R., Shevchenko N. A new Look on Periodization of Parts of Monumental Ensemble of the St. Sophia Cathedral in Kyiv in the Light of the Latest Studies of Mosaics and Frescoes in the Dome-Space. Культурологічна думка. Щорічник наукових праць. Інститут культурології НАМ України : Київ, 2017. №12. Р. 147–159.
12. Korenyuk Yu., Gutsulyak R., Shevchenko N. Research of the St. Sophia Cathedral in Kyiv in 2013–2014. Georgia – Byzantium – Christian. International Conference. Abstracts of Papers. Korneli Kekelidze Georgian national Centre of Manuscripts: Tbilisi, 2017. P. 156–157

References:

1. Bobrovskiy, T. A., & Koziuba, V. K. (2022). Vidkritia zalishkiv ranishe nevsdomoi apsidei hershoi polovini 11 stolitia Sophiyskogo soboru v Kyivi [Discovery of the Remains of the Previously Unknown Apse of the First Half of the 11th Century of the Cathedral of Sophia in Kyiv]. *Fortecia – Fortress* 5, 89–103. [in Ukrainian].
2. Gutsulyak, R. B., & Shevchenko, N. O. (2023). Rezultati doslidjeniy budivelnih ta ozdobyvalnih materialiv zalishkiv muruvan vivtarya, vidkritih v shurfi bilia pivnichnoi zovnishnoi galerei Sophiyskogo soboru [The Results of the Study of Building and Decorative Materials of the Remains of the Altar, Discovered Near the Outer North Gallery]. *Sophiyskiy chasopis – Sophia magazine* 7, 312–326. [in Ukrainian].
3. Korenyuk, Yu. O., Gutsulyak, R. B., & Shevchenko, N. O. (2017). Novi dani do periodizatsiyi hudozhnogo oporiadjeniya Sophiyi Kiyivskoyi [A new Data for Periodization of the Artistic Design of the Sophia Cathedral in Kyiv]. *Ruthenica – Ruthenica* 11, 48–104. [in Ukrainian].
4. Kresalniy, M. Yu. (1960). Sofiyskiy zapovidnik v Kiyivi [The Sofia Reserve in Kiev] [in Ukrainian]

5. Levitskaya, V. I. (1973). O palitre mozaik Sophii Kiyivskoy [About the Palette of Mosaics of the Cathedral of Sophia in Kyiv]. *Sophia Kyivskaya – Sophia Cathedral in Kyiv*, 31–35. [in Russian].
6. Lohvyn, H. (1971). Sophia Kiyivska [The Cathedral of Sophia in Kyiv]. [in Ukrainian].
7. Lohvyn, H. (2003) Sobor Sviatoyi Sophiyi Kiyivskoyi [The Cathedral of Saint Sophia in Kyiv] [in Ukrainian].
8. Strilenko, Yu. M. (1975). Analiz zrazkiv freskovih ta budivelnih rozchiniv Sophiyi Kiyivskoyi [The Analysis of fresco and mortar samples from the Cathedral of Sophia in Kyiv]. *Starodavniy Kyiv – Ancient Kyiv* 195–201. [in Ukrainian].
9. Tocka, I. F. (1975). Pro chas viniknennia galerey Sophiyi Kiyivskoyi [About the time of the emergence of the galleries of the Cathedral of Sophia in Kyiv]. *Starodavniy Kyiv – Ancient Kyiv* 182–194. [in Ukrainian].
10. Tocka, I. F., & Yirko, O. F. (1976). Do istoriyi pivnichnoyi galereyi Sophiyi Kiyivskoyi [To the History of the Northern Gallery of the Cathedral of Sophia in Kyiv]. *Archeologichni doslidgenia starodavnogo Kyiva – The Archaeological Research of Ancient Kyiv* 119–136. [in Ukrainian].
11. Korenyuk, Yu., Gutsulyak, R., & Shevchenko, N. (2017) A New Look on Periodization of Parts of Monumental Ensemble of the St. Sophia Cathedral in Kyiv in the Light of the Latest Studies of Mosaics and Frescoes in the Dome-Space. *Kulturologichna dumka – Cultural Studies* 12, 147–159.
12. Korenyuk Yu., Gutsulyak R., & Shevchenko N. (2017). Research of the St. Sophia Cathedral in Kyiv in 2013–2014. *Georgia – Byzantium – Christian. International Conference. Abstracts of Papers*. 156–157.